

Surgía así una recomendación del alma ante unos mediadores eternos: Dios, la Virgen y la corte celestial, ángeles, santos y apóstoles. El hombre actuaba movido por una profunda piedad pero también demostraba una necesidad del auxilio divino tanto en la vida como en la muerte. Ya en los testamentos, el testador, además de disponer de sus bienes terrenales, realizaba una serie de mandas o disposiciones religiosas, encaminadas a alcanzar la salvación eterna del alma. El sentimiento religioso de los hombres medievales se reflejará igualmente en las donaciones *pro anima* y en la ordenación de misas, limosnas y obras pías. Esto manifiesta el establecimiento de unas relaciones entre los vivos y los difuntos.

Los lugares en los que los hombres y mujeres de la Navarra medieval querían ser enterrados solían ser los claustros monacales o catedralicios. Los sitios preferidos para tener la sepultura eran: San Miguel in Excelsis, Santa María de Roncesvalles, Santa María de Ujué y la catedral de Pamplona. En los siglos bajomedievales atraen más las Órdenes mendicantes.

En nuestra opinión, estamos ante un trabajo de investigación muy logrado y riguroso, realizado según los criterios de la historiografía moderna, transdisciplinar, como hoy día se aconseja, pero, por otra parte, de agradable lectura. Por todo ello, felicitamos, sinceramente, a sus autoras Julia Pavón y Angeles García de la Borbolla.

JOSEFINA MUTGÉ VIVES

Institución Milá y Fontanals, CSIC (Barcelona)

Jaume RIERA I SANS, *Els poders públics i les sinagogues, segles XIII-XV*, Girona, 2006. 634 pp. ISBN 84-8496-031-5.

La Catalunya dels darrers anys ha vist la consolidació d'un model altament preparat d'arxivers, gràcies en gran part a la pressió dels propis mitjans corporatius, aconseguint uns professionals ben preparats, capaços de gestionar qualsevol massa documental, vetllant la seva tria, classificació, ordenació, instal·lació, descripció, conservació i accés dels usuaris. De retruc, aquesta professionalització ha contribuït a l'extinció d'un altre model constituït per arxivers igualment ben formats que entenen que la custòdia dels documents els exigia penetrar en el seu interior, fins als intersticis si fos possible, de tal manera que els participants d'aquest model arxivístic són qui millor coneix els mecanismes de funcionament dels antics fons històrics, amb un ple coneixement tant dels viarans de formulació i gestió de la documentació com del context històric que li dóna sentit. Durant les darreres tres dècades, gran part dels investigadors que s'han apropiat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó s'han beneficiat de la generositat amb què Jaume Riera ha viscut aquest model arxivístic, que li permetia orientar els historiadors amb una sorprenent mestratge per l'interior de l'antiga cancelleria reial, movent-s'hi amb la naturalitat de qui coneix els mecanismes de generació de documents, de gestació de cada sèrie, d'articulació del sistema arxivístic i de vivència del marc històric que ha orientat el sorgiment de la documentació. Des d'una completa i descarnada inserció en el context real, Jaume Riera pot menystenir visions historiogràfiques que han anat carregant-se del mateix recorregut interpretatiu i exigir, en canvi, una història veritablement nua, arrapada al rigor documental. S'auxilia en aquest plantejament d'una acurada formació com a filòleg, que li facilita un perfecte domini del llatí i de l'hebreu, és a dir, de les eines lingüístiques en què s'expressa l'objecte d'estudi. Del conjunt en deriva una seguretat que es pot erigir en provocadora actitud, tal com li plau al propi autor, gustosament situat més enllà de les formalitats del sistema reglat del saber. Per això, quan el rigor del mètode propi contradiu la transmissió tradicional estandaritzada, li plau de proclamar que *no hi fa res que ho hagin escrit catedràtics: continua essent un disbarat* (p. 34).

Per això les converses amb en Jaume Riera sempre han estat un estimulants revulsiu per a qualsevol historiador amb l'esperit jove, és a dir, capaç de reflexionar sobre les raons del passat més enllà dels clíxés que les versions oficials van entrelligant. I per això, l'obra ara presentada ocupa un lloc estel·lar en el coneixement de la societat jueva baixmedieval. *Els poders públics i les sinagogues segles XIII-XIV* és un veritable revulsiu sobre la relació entre les comunitats jueves i les autoritats jurisdiccionals a la baixa edat mitjana, a partir de la realitat documental de la Corona d'Aragó, consultada de manera exhaustiva pel que fa a la Cancelleria

reial. La primmirada transcripció de 438 documents s'erigeix com a contundent base per a bastir un plantejament rupturista i, alhora, irrefutablement contrastat. Les acurades taules annexades aporten, encara, destacades eines auxiliars que faciliten lectures transversals dels documents, atenent aspectes com la cronologia, les ubicacions, la moneda, l'onomàstica per gènere i categories i fins i tot la relació de mots hebreus i paraules peculiars del personal i mobiliari de les sinagogues en llatí, català i hebreu. Els documents i no pas les tradicions historiogràfiques marquen la pauta interpretativa, fins i tot per a les denominacions: el d'Antequera, per exemple, és esmentat com a Ferrando I i el seu nét com a Ferrando II.

El rigor i precisió del títol pot portar a confusió a determinats lectors. Parlar de sinagogues i de poder públic és molt més que un simple aspecte en el conjunt del saber. En realitat, atès que les sinagogues esdevenen l'eix de la vida jueva, la seva relació amb el poder esdevé el gresol catalitzador de la veritable posició entre uns i altres. D'aquesta manera, les sinagogues, de ser el *parent pobre* i *vergonyant de la història dels jueus*, com recull l'autor a la primera frase de l'obra (p. 9), n'esdevenen l'eix vertebrador. Amb aquesta encertada maniobra, Jaume Riera pot rebatre una llarga mitologia interpretativa, sustentada en la cadena de transmissions i no pas en el contrast documental, responsable de la visió d'unes comunitats jueves dotades d'una plena i respectada autonomia en les seves creences, pràctiques, càrrecs i estil de vida, tant davant del monarca com de la resta de la societat, amb una forta cohesió interna compartint unes conviccions prou fermes per articular tots els aspectes formals, socials i materials d'acord amb les pròpies normatives.

En la present obra, en canvi, hi consta una realitat ben diferent. D'antuvi, totes les comunitats jueves s'evidencien en completa dependència del poder jurisdiccional, en tots els aspectes i en coherència amb el dictat romanista que permet definir-los com a regalia. L'autor no dubta en recalcar aquest escenari per tal de contrarestar el pes de la tradició historiogràfica que apunta en sentit contrari: *no caldria insistir en la subjecció absoluta dels jueus respecte del poder civil, si no fos que un cert sector de la historiografia sol passar-lo per alt, fingeix ignorar-lo, o el nega* (p. 34). Coherentment, la ingerència reial en les sinagogues és constant, des de la seva erecció i reparació a l'establiment de tots els càrrecs religiosos –*era el rei o el senyor del lloc qui designava l'obtentor de l'ofici*- i posicions honorífiques –*els monarques sancionen qui té el dret a pujar a la trona de les sinagogues en les festes assenyalades*-, passant per la resolució de conflictes en tots els seus graus i per totes les materialitats, com el mobiliari, cosa que implica la intervenció exterior en aspectes d'elevada significació social –*sentint-se propietaris dels elements interns de les sinagogues, els monarques usen del dret de concedir seients, generalment els de més honor*-, i fins i tot en referents sagrats: *els rotlles de la Llei que s'hi guarden també estaven intervinguts per la senyoria* (p. 73-75). Les sinagogues, així participades pel detentor de la jurisdicció, sobretot la mateixa Corona, no deixen de ser un reflex d'una realitat prou contundent, marcada per *la ingerència reial en els afers interns de les aljames* (p. 57).

També arriben a les sinagogues els esforços de l'Església per afermar la seva presència social com a única autoritat sobre tots els vessants de la religiositat. Clarament, en el tombant vers el segle XIV els bisbes apareixen autoritzant la construcció de noves sinagogues, sovint a petició dels mateixos jueus. Aquest exercici, sempre partint de l'oposició als temples hebraics, es graduarà entre dos extrems: *hostilitat activa fins a la clausura de l'edifici, o permissivitat, també activa, mitjançant una llicència* (p. 88). Riera percep amb nitidesa que formalment els jueus es van veient atrapats entre dos discursos de preeminència de poder, el regi i l'eclesiàstic, essent aquesta la clau interpretativa de perquè a la constitució papal *Etsi doctoris gentium* en seguí, el mateix 1415, una pragmàtica reial: *la constitució de Benet XIII devia causar estupor entre els juristes de la cort, no pel que significava de duresa envers els jueus, cosa que no els treia la son, sinó per la invasió de les regalies* (p. 123).

La clau es situa en els eixos jurídics que basteixen aquesta realitat. El col·lectiu jueu viu constret entre el poder jurisdiccional al que està sotmès, d'acord amb el dret romà, i el poder eclesiàstic que dicta la normalitat en la cosmovisió baixmedieval, per la qual cosa els seus eixos vitals congeniaran el recorregut política i, també, l'evolució de la Cristiandat i del Papat administrant-la, de manera clara des de la Reforma gregoriana i sobretot des del IV Concili del Laterà. Conseqüentment, *tant el dret civil com el canònic contenen disposicions sobre les sinagogues* (p. 46), en coherència amb una realitat on els jueus, ben lluny de la idealització

historiogràfica que els imaginava vivint d'acord a una particular ordenació talmúdica, s'amollaven al marc jurídic romanista propi de conjunt de la societat i, específicament, del possessor de la jurisdicció: *la impressió que fan igualment els monarques, de respectar la reglamentació interna de la vida comunitària dels jueus, regulada segons el dret talmúdic i segons les ordinacions aprovades per cada comunitat, és un altre miratge* (p. 56). La definició regalista derivada del dret romà determina el funcionament de les sinagogues, com tota la vida de les comunitats jueves: *les regalies de les obres públiques i de la possessió de jueus, re-inventades a la segona meitat del segle XII, eren completament operants i foren mantingudes inconcussament fins al final de l'Edat Moderna* (p. 52).

El context perfilat per aquest marc jurídic s'allunya del pretès equilibri i respecte per les peculiaritats de cadascun dels grups religiosos constitutius de la societat baixmedieval, segons a voltes ha imaginat la historiografia. La posició del jueu, en una societat que s'està cohesionant en un cristianisme realista incapaç d'assimilar la dissidència, no sols serà secundària sinó vexada. La documentació aportada avala una realitat en què *els jueus no tenien drets, sí de cas tenien privilegis; si els reis tan sovint protegeixen i ordenen protegir els jueus, és únicament perquè formen part del seu tresor* (p. 36). Conseqüentment, *la impressió de respecte no es correspon a la realitat. És un miratge. Quan volen o els convé, els prínceps cristians manipulen i trepitgen, sense escrúpols, qualsevol dels elements culturals i religiosos d'aquells que consideren servents de la seva cambra* (p. 55). L'argument jurídic, amb una població jueva sotmesa al senyor segons el plantejament romanista, permet, per exemple, rebatre la negativa a batejar un menor jueu invocada per dominicans com Tomàs d'Aquino en nom del dret natural, i contraposar-hi una acceptació d'aquestes pràctiques, d'acord amb una pàtria potestat que no pertanyeria als pares sinó a la senyoria, tal com recalquen tant el moralista Francesc Eiximenis com el jurista Tomàs Mieres.

En aquest ple domini, el senyor jurisdiccional esdevé receptor d'unes poblacions jueves contudentment fragmentades. Ben lluny de la unitat i l'igualitarisme en què la historiografia tradicional, des del segle XIX, imaginava l'interior de les comunitats jueves medievals, aquestes apareixen, en la present obra, dividides amb cruesa en bàndols irreconciliables, provocant una tensió expressada en baralles pels seients a la sinagoga o per prendre la paraula en llegir la Llei des de la trona en les cinc principals festivitats, fins al punt que, dins de la sinagoga, els uns criden, insulten i agredeixen als altres mentre es disputen la presidència de l'oració, a voltes de manera molt greu: *l'any 1320 fou denunciat que els Brunells, jueus de Montblanc, pertorbaren l'ofici mentre es feien les oracions a la sinagoga, moveren brega contra molts jueus, feren mortalment un fill de Jacob de Fez, i van insultar de gust Astgruch Atzay* (p. 149). És una situació no pas inusual, fins al punt de poder deduir que *la interrupció de la pregària era el mitjà més a l'abast que els populars tenien per manifestar el seu desacord amb els dirigents* (p. 152). Ben nítidament, doncs, la sinagoga no sols reflecteix una contudent fragmentació social i econòmica, sinó que esdevé l'escenari de tensions i baralles que, precisament, requereixen i faciliten la intervenció exterior del monarca.

Un cop perfilat el veritable marc vivencial de la sinagoga, s'aclareix la mateixa definició de l'espai físic. Jaume Riera estableix una nítida disquisició entre les sinagogues públiques i els oratoris privats, superant així un dels llastres de la historiografia tradicional, en la que es *computen com a sinagogues tots els llocs d'oració dels jueus que troben documentats, amb la qual cosa inflen indegudament el seu nombre*. Arrapat a la documentació coetània, l'autor pot amb facilitat definir la sinagoga com a *el lloc públic, no solament per a la pregària sinó per a les reunions de tota la comunitat*, mentre que l'oratori privat s'evidencia temporal i ocasional: *la seva existència no anava més enllà de la vida del jueu observant que el patrocinava* (p. 168-169). Alhora, el nombre de sinagogues també creix en el segle XIV, i totes les poblacions grans en tenen més d'una funcionant a la vegada sota l'adscripció de diferents confraries. Davant d'aquesta realitat, l'autor no dubte en penetrar a l'interior d'aquestes entitats, la qual cosa ens il·lumina les raons de les fundacions i, alhora, les pròpies característiques d'aquestes associacions: *algunes confraries encobrien veritables societats d'inversió, mentre que d'altres convindria qualificar-les de sectes. Entre els dos extrems, hi havia un ample espai per a les confraries dedicades a la pràctica de la pietat personal* (p. 179).

Atès que a dins de les sinagogues es catalitzen les diverses tensions, cal preguntar-se per aquest mateix interior, bo i més quan no ens n'han arribat restes llevat de recents traces

arqueològiques. De manera ben detallada, la documentació aportada per l'autor permet precisar la configuració del complex sinagoga i, a partir d'aquí, concretar les característiques de l'edifici de culte, copsant-ne les dimensions, la ubicació i l'absència d'orientació, podent corregir explicacions llargament transmeses sense contrastació. L'autor, sense preocupar-se per ser elegant, es remet a l'aclaparament de la historiografia precedent per a disculpar les seves anteriors postures: *confesso que jo mateix vaig ser víctima del tòpic quan vaig afirmar que els locals de pregària dels jueus havien de tenir una orientació cap a Jerusalem (...). M'havien seduït les paraules de qui jo creia que parlava amb autoritat* (p. 195).

De fet, la construcció de la sinagoga estava constret per un teixit urbà cada cop més advers als jueus: en coherència amb l'evolució social, no sols els jueus són comminats a concentrar-se en un barri específic sinó que aquest, especialment en el segle XV, es va veient sotmès a creixents maniobres de reducció, concentració i clausura, perillant fins i tot els trets mínims de salubritat. La sinagoga fa cada cop més nosa, però també la mateixa presència dels jueus. Aquests no sols són imaginats com a deïcides sinó descrits com a pudents, bruts, sorollosos o menyspreables. En voler allunyar les sinagogues, per tant, *el que en realitat molestava no era l'audició dels crïts; era la proximitat, és a dir, la presència* (p. 136). La cohesió cristiana realista està deixant sense espai vital als jueus: allò que caldrà anihilar, expulsar, serà la seva presència.

D'aquesta manera, la sinagoga ens ha reflectit l'evolució de l'ensamblatge del col·lectiu jueu amb una societat que es va cohesionant sense deixar espai a la diferència inassimilable. És el retrat de l'evolució de la Cristiandat Occidental baixmedieval, concretada en la geografia pròpia de l'època, és a dir, la Corona d'Aragó, incloent-hi Sicília. Així, el caràcter pioner de la perspectiva, erigeix aquest espai en una referent paradigmàtic, que sens dubte hauria d'esperonar recerques similars en altres contrades europees.

Si bé la massa documental transcrita empara les paraules de l'autor, és evident que el gruix de l'aportació denota un bagatge elaborat i continuat. Per això, l'obra es pot percebre també com un treball de maduresa, a manera de culminació de la seixantena d'obres de recerca esteses al llarg de dècades de treball intens, les existents entre l'estudi de les *Oracions jueves en català*, efectuat el 1969, i el llibre *Fam i fe* sobre l'entrada dels pastorells el 1320, aparegut a Lleida el 2004, per a posar dos extrems que mostren l'interès de Jaume Riera per a penetrar en la íntima identitat jueva baixmedieval –o l'ideal de vida dels jueus, per emprar les paraules reiterades per l'autor, com a bon orador que és, en excel·lents conferències malauradament encara inèdites-, aconseguint una clarificació que ha d'anar acompanyada d'una revisió historiogràfica que tampoc no ha negligit, com ha demostrat el 2006 en l'article *Esculls en la història dels jueus* (*Afers*, XXI/53-54, 2006, p.137-160). Els dos vessants, la penetració en l'interior jueu i la precisió historiogràfica, es donen cita i es complementen en l'obra que comentem.

Som, doncs, davant d'una obra definitiva pel que fa al tema, modèlica pel que respecte al plantejament metodològic i formal, innovadora per la renovació de perspectives i incitadora a recórrer nous viarans de recerca amb què conèixer millor les arrels del present. Es pot resseguir el mateix fil en altres contrades, es poden refer altres eixos vehiculadors i, sobretot, es pot endegar una recerca similar més enllà dels fons de la cancelleria reial, posant en joc la nombrosa documentació encara inèdita custodiada en diferents arxius de l'antiga la Corona d'Aragó, especialment els de caire municipal, baronial o eclesiàstic. El seguiment d'aquestes vies és ben recomanable, perquè obririen perspectives altament interessants, en poder estudiar les característiques del ple domini jurisdiccional exercit pels titulars de mer i mixt imperi i la sensació expressada pels jueus afectats de pertànyer no pas al rei sinó als corresponents barons. En qualsevol cas, però, caldrà partir de les paraules aquí assentades per Jaume Riera.

FLOCEL SABATÉ
Universitat de Lleida